

МОВНО-КУЛЬТУРНИЙ КОНФЛІКТ УКРАЇНИ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

ДОПОВІДЬ ОЛЕКСІЯ КУРІННОГО, СТУДЕНТА V КУРСУ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ, ПЕРЕМОЖЦЯ СПЕЦПРОГРАМИ ФОНДУ ВІКТОРА ПІНЧУКА «ЗАВТРА. UA»

Анотація. У статті досліджується актуальне явище – протистояння двох основних соціальних груп України за мовною та мовно-культурною ознаками, здійснюється спроба чітко розмежувати, відповідно до названих ознак, два відмінні між собою аспекти даного соціального конфлікту, коли створюється нова універсальна систематизація регіонів України за мовним, мовно-культурним, електоральним та іншими важливими критеріями. Актуальність даної роботи зумовлюється самими подіями нещодавнього минулого, прямим наслідком яких стала агресивна політизація мовного питання в Україні, що набула ознак конфлікту та відчуження спільнот, а отже, стала нагальною потребою її адекватного розуміння та вирішення.

Ключові слова: Україна, мовно-культурний конфлікт, система, регіони.

Найперше мовне структурування України вдало подав Р. Шпорлюк ще в кінці 80-х років у контексті двох Україн: інтенсивно російської і переважно української. Тоді ж відносно точно русифіковані території було окреслено О. Субтельним: Донецький промисловий пояс, Харківська область, Причорноморське узбережжя й міста півдня України [1]. Створена обома авторами біполярна схематична структура є унікальною з огляду на те, що, розроблена виключно на основі емпіричних даних щодо рідної мови та мови повсякденного спілкування, вона набула актуальності лише з 2002–2004 років. Однак наведена концепція визначала межі виключно

мовних преференцій населення та виявилася малоприматною для розуміння меж і характеру конфлікту мовно-культурного, що не збігається з мовним.

У незалежній Україні активні дослідження регіональної структури держави (у тому числі й за критерієм мови спілкування) відновилися вже напередодні виборчого процесу 1998–1999 років. У цей період найбільш цікавими та вдалими виявилися розробки, що їх здійснили М. Білецький, А. Толпиго з Київського центру політичних досліджень і конфліктології та доктор історичних наук В. Городяненко [2]. Однак, пов'язані з виборчими процесами, зазначені дослідження так і не

досягли рівня системотворчої праці. Надалі ж взагалі відбулося штучне спрощення проблематики регіональної структури України через її постійне і часто невдале обговорення у ЗМІ некомпетентними особами. Зокрема, журналісти й політологи повсякчас і нині припускають грубих помилок щодо регіонального поділу України за мовною ознакою, зазначаючи, що «в більшості досліджень при вивченні відмінностей у соціокультурних орієнтаціях населення України його поділяють або за мовною ознакою, або за ознакою «Лівобережжя-Правобережжя» [3], адже, як буде зрозуміло надалі, зазначена біполярна регіональна структура абсолютно не відповідає мовно-культурному протистоянню її населення. Сумнівним видається і правомірність використання для зображення мовного протистояння українців структури розподілу регіонів, що створені з урахуванням суто етнокультурних та ідеологічних особливостей. Наведені російськими публіцистами класифікації є схематичними і спрощеними, такими, що за науковими критеріями не витримують жодної критики. Саме необхідністю створити нову багаторівневу структуру регіонів України, що враховувала б як мовні, так і специфічні мовно-культурні критерії, поряд із чітким їх окресленням та розмежуванням, зумовлене написання даної статті.

У процесі роботи було використано логічні методи індукції, синтезу (на основі розгляду конкретних теоретичних положень та емпіричних даних відбулося узагальнення уявлень щодо мовно-культурного протистояння спільнот України, створено універсальну регіональну структуру українського суспільства за мовно-культурною та іншими ознаками) та аналізу (докладне опрацювання конкретних наукових та публіцистичних концепцій, статистичної інформації). При створенні систематизації регіонів було застосовано спеціально історичні методи класифікації (розподіл адміністративних одиниць України та окремих їхніх частин згідно з даними, пов'язаними з протистоянням) та історично-системний (виявлення на основі емпіричних даних закономірностей та з'ясування взаємозв'язків між ними).

Першочерговою видається потреба розмежувати «суто мовний» та мовно-культурний (більшою мірою світоглядний) «розколи» України, відмінні за своєю суттю, інтенсивністю протистояння, ареалами поширення, чисельністю ворогуючих груп, причинами їх виникнення. Сучасний поділ населення на російськомовних та україномовних не є розколом у повному розумінні цього слова. Він був спричинений, головним чином, асиміляцією українців. Межі цих спільнот не є компактними. За період незалежності України вони не змінилися і відносно чітко простежуються (за браком детальних мовних карт, лише на рівні порайонної статистики, включаючи анклав в давній українській етнічній території – міста Центральної та Північно-Східної України). Твердження, що межа домінування російської мови проходить по Дніпру [4], лише засвідчує невігластво тих, хто це висловлює, і цілковито не відповідає статистичним даним перепису населення. В той же час ідеологічний поділ населення України на прихильників проросійського і суто українського шляхів її розвитку (у тому числі й культурного) вже має ознаки конфлікту і логічно впливає з мовного поділу, проте є відмінним від нього. Його причинами стали колонізація земель степової України, а надалі асиміляція, геноциди та демографічні втрати.

Мовно-культурний розкол України збігається з мовним лише при поверхневому погляді політологів та істориків (а надто журналістів) і лише в

макрорегіональному (відповідно до осі „захід – схід”) та обласному статистичному розрізах. Та при розгляді районного розрізу можна побачити суттєві відмінності у співвідношенні між спільнотами зазначених поділів: ряд переважно російськомовних міст Центральної та Північної України, зокрема, Київ, Чернігів, Суми, значний відсоток російськомовного населення міст Центральної України (а це кілька мільйонів осіб, що в спілкуванні надають перевагу російській мові), є прихильниками «помаранчевих» політичних сил та ідеології захисту української мови. Одночасно ряд північних районів причорноморських областей, Луганської області, половини районів Харківської та Запорізької областей, сільська Дніпропетровщина, заселені переважно україномовними людьми, висловлюють електоральну підтримку політичним силам, що прагнуть запровадити двомовність. Так, Сватівський район Луганської області, де понад 90% населення складають українці і не було жодної російськомовної школи, на президентських виборах 2004 р. у другому турі віддав понад 80% голосів за поборника офіційної двомовності [5]. На даних виборах відсоток голосів, відданих за україноцентричного кандидата у виключно російськомовних великих містах Донбасу був вищим за аналогічний відсоток у сільських україномовних районах регіону [6].

В той же час мовно-культурний конфлікт територіально цілковито збігається з політичним розколом України, відомим із виборчих кампаній 2002–2004 років [7]. Згаданий розкол електоральних симпатій у короткій історичній перспективі виявився нездоланим і почав чимраз виразніше набувати рис спершу суто політичного, а надалі мовного та ідеологічного розколу. Мовно-культурний конфлікт заслуговує на посилену увагу, оскільки має набагато важливіше значення для майбутнього України: соціальні спільноти – сторони конфлікту, обираючи певні політичні сили до влади, можуть безпосередньо впливати й на долю ландшафту мовного. Рідна мова особи, при всій її важливості, є лише однією з основних якостей особи, поряд із релігією, належністю до певного етносу, світогляду та ідеології, що їх особа неодмінно захищатиме, в той час як сукупність зазначених рис формує культурне середовище особи, визначає її поведінку щодо рідної мови. Тож оскільки дані фактори не є тотожними, і ширший другий включає в себе перший і визначає напрям його розвитку, у випадку протистояння Україна теоретично має найбільше шансів поділитися саме за мовно-культурною, регіональною ознакою на дві частини, аніж на набагато менш компактні регіони відповідно до мови спілкування, яка переважає, що й засвідчили події реакції проти Помаранчевої революції. Ось чому надзвичайно важливим є подальше вирішення та вивчення характерних ознак даного конфлікту, а також створення досконалої регіональної структури України за провідною мовно-культурною ознакою, що відображала б територіальні та демографічні аспекти конфлікту, враховувала б перспективи їх змін, а отже – сприяла б розробці специфічних для кожного регіону шляхів подолання конфлікту.

При розробці власної універсальної систематизації регіонів України мною було взято за основу запропоновану доктором соціологічних наук А.Вишняком неупереджену і точну схему поділу України, що враховує мовні, культурні та інші ознаки населення, доповнену відповідно до проаналізованих статистичних (дані всеукраїнського перепису населення 2001 року, зокрема, щодо національного та мовного складу населен-

ня, динаміки їх змін), ідеологічних (електоральна підтримка політичних сил на парламентських і президентських виборах 1998–2006 років) та освітніх (відсоток шкіл та учнів із визначеною мовою навчання, динаміка змін) даних. Найвищою ланкою класифікації є поділ України на два протилежні за мовою та ідеологією макрорегіони – «Помаранчевий» («стара Україна») та «Біло-синій» (Південний Схід) відповідно до сучасного електорального поділу її населення. В свою чергу кожен з макрорегіонів включає в себе регіони менші.

1. «Помаранчевий» макрорегіон включає в себе територію Західної та Центральної України, 16 областей і м. Київ. Охоплює такі давні землі історичної України, як Правобережжя, частина Лівобережжя та Західна Україна, споконвічно заселені автохтонним українським населенням. Досліджуваний макрорегіон загалом характеризується чисельною перевагою українців, що в усіх адміністративних одиницях макрорегіону становлять понад 90% населення, окрім Києва (82%), Закарпаття (80%), Буковини (75%), Сумщини (88,8% у 2001 р і понад 90% у 2007).

У споконвічно українському моноетнічному макрорегіоні процеси асиміляції завжди розвивалися повільніше, ніж на півдні та сході України – на землях змішаної колонізації [8], саме тому він є переважно україномовним: в усіх областях відсоток осіб, що визнають українську рідною, перевищує 80% населення, за винятком Чернівецької області (75,6%) і м. Києва (майже 70%). Відсоток осіб з рідною мовою російською у 2007 р. перевищує 10% лише на Сумщині (15,6%) та в Києві (29%). Для «Помаранчевої» України характерним явищем є повсюдне зростання чисельності осіб з рідною українською мовою: таке явище спостерігається в усіх без винятку областях, а масштаби зростання варіюються від 1% на Тернопільщині до 5,9% у Сумській області. Відсоток українців, що визнають рідною мову свого народу, повсюдно по областях даної частини України перевищує 90% (від Тернопільської області – 99,9% до Сумської області – 92,4%), за винятком м. Києва.

В освітній сфері макрорегіон відзначається значними успіхами в запровадженні української мови у навчальному процесі. Вже за станом на 2005 р. на території «Помаранчевої» України збереглися лише 32 школи з російською мовою викладання (включно з м. Києвом) [9]. Ідеологічні симпатії макрорегіону є доволі однорідними: з 2002 р. його населення послідовно підтримує переконаного поборника української мови як єдиної державної Віктора Ющенка.

1.1. Західна Україна включає території, що не входили до складу СРСР до 1939 р. Регіон є, мабуть, єдиною територією в світі, де дійсно домінує українська мова в усіх сферах життя суспільства. Найпослідовнішу єдність регіон виявляє щодо своїх електоральних симпатій та ідеологічних переконань на парламентських і президентських виборах 1998 – 1999 років, переважно підтримавши Народний Рух України та Національний фронт на виборах до Верховної Ради 1998 р. У контексті численних етнічних, мовних та освітніх критеріїв даний регіон є менш цілісним і відмінності між його частинами стираються досить повільно [10]. Єдиною спільною рисою всіх, без винятку, областей макрорегіону є надзвичайно високий (понад 98,5%) відсоток українців, що визнають рідною мову своєї національності, та повсюдне переважання частки україномовних над відсотком етнічних українців [11].

1.1.1. Галичина. Монолітний за всіма критеріями регіон, що включає Львівську, Івано-

Франківську і майже всю Тернопільську області, однорідний за етнічним, мовним, релігійним складом населення та поєднаний спільним історичним минулим, тісними господарськими зв'язками. Відсоток українського населення в областях регіону є найбільшим в Україні: 95% – 97% у кожній з галицьких областей. Відсоток осіб з рідною мовою українською в усіх областях регіону є вищим за число етнічних українців і складає понад 95%. Регіон характеризується загалом негативним ставленням населення до подальшого поширення російської мови в Україні.

1.1.2. Волинь. Так само, подібно до Галичини, монолітний за різними критеріями регіон, що включає в себе Волинську та Рівненську області, однорідний за етнічним, мовним, релігійним складом, що має спільне історичне минуле. З урахуванням загальноукраїнських тенденцій до зростання відсотка титульної нації (за станом на 2007 р. українці складають понад 96%, росіяни – до 3%), мешканці регіону також спілкуються майже виключно українською (97% населення визнають українську рідною), але в містах російська є дещо більш поширеною і ставлення до Росії і російської мови на загал більш лояльне: партії, що обстоюють підвищення статусу російської мови, мають нечисленні фракції в обласних радах. Визначною особливістю регіону є помітна зміна в масштабах україноцентричності його областей: якщо протягом 90-х років Рівненська область за багатьма параметрами була ближчою до Галичини, то з парламентських виборів 2002 р. і особливо з третього туру президентських виборів 2004 р. саме Волинська область уподібнилась за загальним рівнем україноцентричності населення до областей галицького регіону [12].

1.1.3. Буковина – переважно етнічно український (75% українців) та україномовний (на 75,6%) край, але зі значним молдавсько-румунським анклавом (разом – 19,8%), чисельнішим за російську меншину. Окрім того, хоча процеси національного будівництва відбуваються інтенсивно і відсоток україномовних та етнічних українців в області у порівнянні з 1989 р. значно зріс, абсолютні цифри показників засвідчують відставання регіону від Галичини та Волині. Недостатньо українізованою залишається й освітня сфера – лише 84% учнів навчається українською у 2002 р. [13]. Можливо, тому (а також через інші історичні причини) й досі не піднесений до гідного рівня престиж української мови, а місцями російська мова тут набагато більш популярна. Саме російська є в Чернівецькій області мовою міжнаціонального спілкування. У місті Герца Чернівецької області, де понад 80% жителів є румуномовними і районна газета не має версії державною мовою, місцеві мешканці розуміють, а головне – вивчають виключно російську, а не українську. Та й ставлення до Росії на Буковині є значно теплішим, ніж в Галичині та на Волині.

1.1.4. Закарпаття за рядом основних показників є подібне до Буковини, зі значним переважанням українського етносу й мови, але з великим анклавом угорців (12%) і циган. Росіян так само мало, як і в Галичині (2,5%), але до Росії і російської мови ставлення більш лояльне, ніж в Галичині і Волині, присутні залишки тенденції до русинської ідентифікації, яка, однак, упродовж останніх років втратила актуальність та підтримку, що й було засвідчене результатами перепису населення 2001 р. Орієнтація всіх національних меншин краю на російську як мову міжнаціонального спілкування залишає відкритою проблему теоретично можливої швидкої русифікації

українців Закарпаття у випадку офіційного запровадження двомовності в Україні.

1.2. Центральна Україна. Регіон, що впродовж багатьох років був географічним та ідеологічним „буфером” між Західною Україною та Донбасом, включає в себе територію 9 областей і м. Київ, охоплює історичні моноукраїнські регіони Правобережжя та Лівобережжя. Хоча досліджуваний регіон є переважно українським за мовою (адже рідною визнають українську від 84% населення на Сумщині до 94% у Вінницькій області), соціологічні дослідження визначають реальний відсоток україномовних осіб території лише у 54%. Освітня сфера регіону характеризується повільнішими темпами зростання чисельності україномовних шкіл. Електоральні та ідеологічні симпатії населення макрорегіону довгий час були суперечливими: підтримавши на виборах 1998–1999 років ліві політичні сили, макрорегіон з 2002 р. у більшості своїй став підтримувати україноцентричного Віктора Ющенка та демократичні політичні сили на парламентських виборах 2006 р.

Згаданий макрорегіон дещо умовно поділяється на два менші регіони:

1.2.1. Центр-Захід (Хмельницька, Вінницька, Київська, Черкаська області). Особливістю регіону є двомовні російсько-українські великі міста, українське село та містечка з лояльним ставленням до російської мови, але переважно негативним ставленням до Росії. Відсоток осіб, що визнали рідною мовою українську, становить 92 – 95% і відповідає частці українців регіону. По областях понад 80% населення висловили підтримку україноцентричним силам на виборах 2002–2006 років.

1.2.2. Центр-Схід (Житомирська, північ Київської, Полтавська, Чернігівська, Сумська, Кіровоградська) дещо умовно виокремлюється в самостійний регіон за етнічними, мовними, освітніми та політичними показниками, відзначається тим, що обласні центри є двомовними з відчутною перевагою російської. Це показує і статистика: за процентом українців більшість регіонів балансує на рівні 90 – 93%, а відсоток осіб з рідною українською мовою спадає до 84 – 93%. Досягти позначки у 90% учнів, що навчаються рідною мовою, в регіоні вдалося лише в 2003–2004 навчальних роках. Відсоток осіб, що підтримували проросійські політичні сили на зазначених виборах, тут є набагато вищим і коливається в межах 20–40%.

2. «Біло-синій» макрорегіон поборників російськомовності. Включає в себе територію 10 адміністративних одиниць півдня і сходу України і характеризується найпізнішим і найслабшим опануванням українським етнічним елементом [14]. Особливості самосвідомості населення макрорегіону пов'язані, перш за все, з його відносно пізнім включенням до складу Російської імперії – у 2-ій половині XVIII ст. – у якості «території нового освоєння». Постійна міграційна ротація населення також знайшла віддзеркалення в масовій свідомості й ціннісних орієнтаціях [15].

На відміну від «Помаранчевої» України, де відбувається інтенсивний процес стирання відмінностей населення областей та нівелювання ідеологічних протиріч, Південний Схід залишається неоднорідним макрорегіоном. Єдиними спільними рисами населення є відсутність української моноетнічності (в жодній області відсоток українців не перевищує 83%), а також спільність проросійських електоральних та ідеологічних симпатій більшості населення. Відсоток населення макрорегіону, що так чи

інакше підтримує проросійські політичні сили, повсюдно переважає і коливається від 60% у Херсонській області до 95% у Донецькій. Процеси мовної та культурної асиміляції українського населення макрорегіону були стрімкими та катастрофічними. Попри це, в освітній сфері регіон характеризується повсюдним зростанням відсотка учнів, що навчаються українською.

2.1. Південний Схід України:

2.1.1. Причорномор'я, або Південна Україна (Одеська, Миколаївська, Херсонська області) – регіон, близький за культурою і мовою до областей Східної України, але ментально менше орієнтований на Росію [16]. Повсюдно в регіоні переважає населення з рідною мовою українською (від 73,2% на Херсонщині до 46,3% в Одеській області). Регіон можна поділити на дві частини: північні райони названих областей є переважно україномовними, зі значним відсотком українців та відносно більшою прихильністю до україноцентричних партій. В той же час південні райони областей, зокрема Південна Бессарабія, Миколаїв, приазовські райони Херсонщини, відзначаються значно меншим відсотком українського населення (на рівні 50 – 60%) або ж його практичною відсутністю (райони півдня Одещини), є переважно російськомовними і цілковито неприхильними до «помаранчевих» політичних сил. Загалом підтримка українських демократичних сил знаходить відгук у третини населення, а в окремих районах у Херсонській області зростає до 40 – 45%.

2.1.2. Східна Україна (Харківська, Дніпропетровська, Запорізька області) – області з явним переважанням українського етносу (від майже 80% на Дніпропетровщині до 71% у Запорізькій області) та рідною українською мовою населення (від 67% у Дніпропетровській області до 50,2% у Запорізькій), але в містах тут говорять російською мовою, а в селах – українською. За наявності окремих етнічно російських анклавів, домінує тенденція захищати російську культуру України. Загальна кількість мешканців регіону, що надають перевагу україноцентричній ідеології, є подібною до Південного регіону і становить 30–40%, хоча й тут наявні райони (південь Запорізької області) із домінуванням проросійської ідеології.

2.2. Донбас і Крим: переважно російський Крим (58% етнічні росіяни) та переважно російськомовний Донбас (росіяни складають близько 40% громадян). Особливістю регіонів є те, що Крим із Севастополем і області Донбасу належать до тих чотирьох регіонів України, де вже за роки незалежності відчутно (на 6,5% у Донецькій області і 4,9% у Луганській) зменшилась частка осіб, що вважають рідною мовою українську. У Криму частка осіб, для яких українська бодай на словах є рідною, впала з 13,7% до 10,1% [17]. Подібна тенденція зачепила практично всі райони й населені пункти Криму та Донбасу. В усіх названих регіонах триває інтенсивна русифікація українців та усіх, без винятку, етнічних меншин.

2.2.1. Донбас (Донецька, Луганська області) – регіон з повсюдним переважанням російської мови, навіть у селах із значною (38 – 39%) часткою етнічних росіян. Донбас дуже сильно відрізняється від інших областей Сходу питомою вагою російської мови у селах. На сьогодні, попри зростання частки українського населення і відсотка україномовних шкіл, у Донецькій області назвали рідною мову своєї національності лише 41,22% українців, 5,4% греків, 10,4% білорусів. У той же час російську рідною мовою назвали 58,7% українців, 91,3% греків, 85,5% білорусів.

2.2.2. Крим включає в себе території сучасної Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, переданих в 1954 р. УРСР за рішенням Ради міністрів СРСР. Даний регіон є єдиним в Україні, де переважають етнічні росіяни. До того ж вони проживають тут у першому-другому поколінні, на відміну від ментально українізованих росіян Причорномор'я або Донбасу. Російську мову в Криму назвали рідною 99,7% росіян і 59% українців, українську ж – лише 40% українців. Найбільша частка населення з рідною російською мовою в Україні характерна для Севастополя – 90,6% і найменша – з українською – 6,8%.

Отже, в даній статті вперше систематично розрізнені та розмежовані між собою, з точки зору суто мовного та мовно-культурного аспектів, соціальні протистояння в Україні, встановлені основні територіальні та демографічні характеристики спільнот як суб'єктів зазначених аспектів протистояння, а також розглянуто основні фактори і перспективи його подальшого розвитку. Це здійснено при застосуванні логічних та соціально-історичних методів дослідження, при детальному опрацюванні наукових положень та емпіричних даних з мовної проблематики українського суспільства. Отже, вважаємо за необхідне створити нову універсальну багаторівневу систематизацію регіонів України за провідною мовно-культурною ознакою та рядом інших важливих – демографічних, електоральних, освітніх – критеріїв, отриманих на основі аналізу емпіричних даних. Розмежування взаємопов'язаних, але не тотожних, аспектів соціальної напруги в Україні закладає підґрунтя для більш точного та системного аналізу соціолінгвістичної ситуації в країні. Створена класифікація українських регіонів за мовною ознакою не лише враховує вже відомі в науці та публіцистиці концепції, але й дає аналіз значного масиву розрізнених емпіричних даних, що дозволяє створити струнку й узгоджену систему. Дана робота зумовлена самим фактом політизації і радикалізації мовного питання впродовж 2004–2007 років, а отже – нагальною потребою його вдалого та своєчасного вирішення. Однак подолати такий конфлікт і об'єднати Україну нині можна, лише правильно встановивши основні причини його історичного формування, з'ясувавши сучасний стан конфлікту у всій багатоманітності чинників, соціальних категорій – його учасників, особливостей територіальної локалізації, конкретних, характерних для кожного регіону, рис, що дозволить у майбутньому виробити виважений та підкріплений науковими

дослідженнями унікальний підхід до нівелювання зумовленої мовно-культурним фактором суспільної напруги у кожному конкретному місті чи регіоні України через вирішення мовного конфлікту шляхом гармонійного узгодження інтересів держави й народу із висловленими прагненнями як усього народу, так і окремими прагненнями місцевого населення регіонів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Субтельний О. Україна. Історія. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 1992. – С.452-453.
2. Городяненко В.Г. Особенности языковой ситуации в Украине // Діалог. – 1999.
3. Белецкий М., Погребинский М., Толпыго А. Президентские выборы 1999 года в Украине: региональный аспект // Стратегічна панорама. – 1999. – № 4.
4. Минкевич И.Ю. Проблемы русского населения на Украине // IX Международная конференция “ЛОМОНОСОВ – 2002”. – М.: Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова, 2002.
5. www.vasylchenko.in.ua.
6. www.cvk.gov.ua.
7. Валевский А. От сценариев “раскола” – к конкуренции // День. – 2004. – № 204.
8. Миллер А.И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. – 260 с.
9. Малинкович В. Уровень украинизации школьного образования в различных регионах Украины // Степень украинизации образования на Украине. – МИГПИ, 2005.
10. Белецкий М., Погребинский М., Толпыго А. Президентские выборы 1999 года в Украине: региональный аспект // Стратегічна панорама. – 1999. – № 4.
11. Всеукраїнський перепис населення 2001 // Державний комітет статистики України // <http://www.ukrstat.gov.ua>.
12. Атлас з історії України (1939 – 2005 рр.): 11 клас / Ред. Д. Ісаєв. – К.: Інститут передових технологій, 2005. – с. 16.
13. Центр Разумкова 2002 / Гол. Ред. Л. Шангіна. – К.: Заповіт, 2003. – С. 581.
14. Енциклопедія українознавства: Загальна частина. Перевидання в Україні. В 3-х томах. – Т. 1. – К.: Інститут Української археографії АН України, 1994. – С. 162 – 170.
15. Колосов В., Криндач А. Российско-украинское порубежье // http://journalist.kharkov.org/1-2-2000/ros_ukr_rubeg.html.
16. Вишняк А.И. Успешное государство без единой нации // Русский Журнал. – 2004. – 21 липня.
17. Тульский М. Итоги переписи 2001 года на Украине // Демоскоп Weekly. – 2003. – № 113-114.